

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
Κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Α΄

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΙΜΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΝΑΠΛ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ,
Κοσμίτωρ Θεολογικῆς Σχολῆς ΕΚΠΑ

ΜΕΛΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΔΙΟΤΙΜΑ ΛΙΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΩΜΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΕΛΕΖΟΣ
ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΙΩΑΝΝΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ-ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΕΛΕΖΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΘΩΜΑΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

ISBN 978-960-639-084-5

© ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ ΜΜΕ Α.Ε.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή του συνόλου με οιονδήποτε
τρόπο, ηλεκτρονικό ή μη, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια.

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
Κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Α΄

*«τὴν σοφίαν αὐτοῦ διηγέσονται ἔθνη,
καὶ τὸν ἔπαινον αὐτοῦ ἐξαγγελεῖ ἐκκλησία»*

(Σοφία Σειράχ 39,10)

ΑΘΗΝΑ 2021

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΙΜΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ

Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος
κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄

Πρόεδρος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου
κ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΡΜΑΣ

Πρύτανης τοῦ ΕΚΠΑ
κ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ

Κοσμίτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς
κ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ

ΤΑ ΣΑ ΕΚ ΤΩΝ ΣΩΝ ΣΟΙ ΠΡΟΣΦΕΡΟΝΤΕΣ (Έργο Γ. Κόρδη)

Περιεχόμενα τοῦ Τόμου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ	15
ΕΥΛΟΓΙΑ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ	21

Χαιρετισμοί

Πρόεδρος της Δημοκρατίας ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ	25
Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Β΄	29
Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου κ. ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΣΑΡΜΑΣ	33
Πρύτανης του ΕΚΠΑ κ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ	35
Κοσμίτωρ της Θεολογικής Σχολής κ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ	37

Προσωπογραφία Τιμωμένου

ΜΕΛΙΣΣΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (πρωτ.), Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος Α΄ (1991-2021: Μία χρυσή 30ετία μεγαλεπήβολων δραματισμῶν καὶ μαρτυρίας)	39
---	----

Μελετήματα

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος ο Α΄ ως Επιστολογράφος (1991-2021): Συμβολή στην Ιστορία και στην Ψυχολογία της Επιστήμης της Επιστολογραφίας	101
--	-----

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ (ΔΙΚΑΙΑΚΟΣ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΙΑΙΟΥ, Τό Ίδρυμα Ποιμαντικής Έπιμόρφωσης καί ἡ προσφορά του στους κληρικούς καί τά λαϊκά στελέχη τῆς Ἐκκλησίας.....	123
ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Μετάθεση καί Μετάσταση στήν Ἀπόκρυφη- Ἀποκαλυπτική Βιβλική Γραμματεία.....	139
ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Το ζήτημα της εκπτώσεως του Μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας Γρηγορίου Γ' (1843-1855).....	159
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ, Ένα έμμεσο κεκτημένο της Πατριαρχίας Βαρθολομαίου του Α': Η ανάδειξη της κανονικής και νομικής θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κατά το άρθρο 3 του ελληνικού Συντάγματος.....	175
ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ ΕΛΕΝΗ, Κωνσταντινουπολίτικα εργαστήρια σε εκκλησιαστικά χρυσοκεντήματα της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων.....	189
ΒΛΑΧΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Ο “αναθεωρητισμός” της παλαιοδιαθηκικής νομοθεσίας, πρότυπον και σημείον αναφοράς συγχρόνων κοινωνι- κών προβλημάτων.....	219
ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, Δύο Αλφάβητα - Ένας Σκοπός: Ειδικά θέματα της ιεραποστολικής εποποιίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου διά των Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου των Ισαποστόλων.....	235
ΓΑΛΙΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Οι απαρχές του Χριστιανισμού στη Σμύρνη.....	253
ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ (ΛΥΜΟΥΡΗΣ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΑΣΙΜΩΝ, Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί ἡ θρησκευτική ἐλευθερία.....	269
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ, Η δίκη ασέβειας, η καταδίκη και ο θάνατος του Σωκράτη.....	283
CHARLESWORTH JAMES H., Contemplating that God raised Jesus after his Crucifixion.....	297
ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, Θεολογία καί πολιτισμός.....	319
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ, Γ' Οικουμενική Σύνοδος: Η ομολογία πίστεως του πρεσβυτέρου και οικονόμου Φιλαδελφείας Χαρισίου και η καταγγελία περί διαδόσεως πλαστού συμβόλου πίστεως (Μια άλλη προσέγγιση).....	337

ΓΚΡΕΚΑΣ ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ – ΓΕΩΡΓΙΟΣ (αρχιμ.), Οι προοπτικές της Ορθοδοξίας μέσα στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον, με αφορμή τα κείμενα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας (Κρήτη 2016)	351
ΓΛΑΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Ότι αἱ σωματικαὶ ἀρεταὶ ἐργαλεῖά εἰσι τῶν ψυχικῶν»: Ἡ φαινότυπη διάκριση σωματικῶν καὶ ψυχικῶν ἀρετῶν στὸ πλαίσιο τῆς Ὁρθόδοξης πνευματικότητας	363
ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Ἡ κοινωνικὴ μαρτυρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου.....	373
ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ, Το χιούμορ και το γέλιο στις Ευαγγελικές αφηγήσεις περί του Κυρίου Ιησού.....	385
ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ-ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, Η συμβολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19	417
DOE NORMAN, Bartholomew, codifying Orthodox Canon Law and articulating Principles of Christian Law.....	421
ΔΩΡΟΘΕΟΣ (ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗΣ), Μητροπολίτης Σύρου, Σχόλιο ιστορικό και θεολογικό για την «ιεράν νόσον» στο Βυζάντιο.....	437
ΖΟΡΜΠΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Διαμορφώνοντας μία νέα εικόνα για τὸ μέλλον τῆς ἐργασίας στὸν σύγχρονο κόσμο: Θεολογικὴ καὶ κοινωνικὴ προσέγγιση.....	447
HILL MARK, Due Process in Anglican Canon Law: An Ecumenical Exploration.....	473
ΙΩΑΝΝΙΑΗΣ ΘΩΜΑΣ, Ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα Χριστοῦ» στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου	489
KARTIUN ASTRID, Some new accents in the teaching of the Catholic Church that may encourage the Orthodox-Catholic Ecumenical Dialogue.....	505
ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥΔΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Μιχαήλ (Κωνσταντινίδης), Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς, καὶ Ἑλληνικὸ Κράτος	523
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, Ο ποιμὴν στην Παλαιὰ Διαθήκη	535
ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Ο βίος του Χριστιανού, Ψαλμός Ωδής: Η μελέτη των Ψαλμών ως εισαγωγή στο ἥθος της Βασιλείας των Ουρανῶν, κατὰ το Ὑπόμνημα του Ευθυμίου-Ιωάννη Ζυγαδηνού στον ιερό Ψαλτήρα και την επανέκδοση του έργου του ἀπὸ τον ὄσιο Νικόδημο τον Αγιορείτη	565

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ (ΚΑΤΕΡΕΛΟΣ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΡΗΝΗΣ, <i>Lectio magistralis di Sua Santità il Patriarca Ecumenico Bartolomeo</i> (Lorriano, 26.10.2015): Άπό τήν Ένωση στίν Ένότηπα καί ή ποικιλία στίν Ένότηπα	579
ΛΑΡΕΝΤΖΑΚΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ, Τό Σῶμα τῆς Έκκλησίας μελιζόμενο, αλλά μί διαιρούμενο: Έγινε τό 1054 Μέγα Σχίσμα μεταξύ τῆς Άνατολικῆς καί τῆς Δυτικῆς Έκκλησίας;	599
ΛΙΑΝΤΙΝΗ ΔΙΟΤΙΜΑ, Η εικονογράφηση του βιβλίου του Δανιήλ στον Ολ- λανδό ζωγράφο Rembrandt	619
ΜΙΧΑΛΑΓΑ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, Οικουμενικό Πατριαρχείο και πελοποννησιακή κοι- νωνία στην αυγή του 18ου αι.	641
ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ, Εγκώμιος Λόγος του «Πράσινου Πατριάρχη»	649
ΜΠΕΛΕΖΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Πρωτ. Κωνσταντίνος Ί. Στρατηγόπουλος (1946-2018): Ποιμαντική διακονία και “πολιτικές” προεκτάσεις στο έργο του.....	657
ΜΠΟΥΜΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Οί Κανόνες τῆς Έκκλησίας γιά τήν έμψύχωση - ένανθρώπιση τοῦ έμβρύου.....	685
ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ ΚΑΛΛΙΟΠΗ, Η <i>damnatio memoriae</i> τῶν εικονομάχων αὐτο- κρατόρων καί ή νομοθετική πολιτική κατά τῶν εικονολατρῶν	695
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, Η «πράσινη» Θεολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου	711
ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΕΣΟΓΑΙΑΣ, Πνευματική στήριξη άσθενῶν στίν τελική φάση τῆς ζωῆς.....	723
ΞΕΞΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Η Χαλκίτιδα Θεολογική Σχολή, θεογνωσίας καί πνευματικῆς βίωσης παιδευτήριο.....	737
ΠΑΛΑΝΤΖΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, Άπό τούς Καθαρούς στό «λουτρόν παλιγγενεσί- ας» (Τίτ.3,5): Βιβλική θεολογική θεώρηση	755
ΠΑΡΑΘΟΜΑΣ GRIGORIOS D. (ARCHIM.), <i>Le christianisme du Canon 8 du VIIe Concile œcuménique de Nicée II (787): Le Chrétien et l'Autre, n' importe quel autre différent</i> (Ga 3, 28) (Le contenu ontologique du Canon 8/VIIe).....	773
ΠΑΥΛΟΣ (ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ, Η εκπαιδευτική κίνηση στά Σκόπια κατά τό σχολικό έτος 1895-1896 καί τό ψευδώνυμο «μακεδονικό» έθνος, σύμφωνα μέ έπίσημες προξενικές Έκθέσεις.....	789

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΤΑΘΟΚΩΣΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, Βαθύτερα αίτια και αφορμές για τη στασιμότητα στον διαχριστιανικό και διαθρησκευτικό διάλογο.....	799
ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΓΙΟΥΣΠΑΣΟΓΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ἡ σημασία τῆς θείας Εὐχαριστίας κατὰ τὸν ἱερό Αὐγουστίνου	809
ΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝ, Ἡ θεραπευτικὴ διάσταση τῆς θέασης μίας εικόνας	819
ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ ΙΩΑΝΝΑ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ στα Μέγαρα.....	829
ΤΖΙΡΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Ὁ «Ἕλλην λόγος» ὅπως τὸν ἀφομοίωσε ὁ Μ. Βασίλειος καὶ τὸν μετέδωσε στοὺς Νέους ὄλων τῶν ἐποχῶν.....	849
ΤΟΥΤΟΥΖΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π., Διακαθητηριακὴ ἀντιμετώπιση βαλβιδοπαθειῶν: Μία ἐπανάσταση στὴν Καρδιολογία.....	873
ΦΑΝΑΡΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Ἡ ἱατρικὰ υποβοηθούμενη αυτοκτονία στὶς τρεῖς μονοθεϊστικὲς θρησκείες (Συνοπτικὴ μελέτη).....	883
ΦΕΙΔΑΣ ΒΛΑΣΙΟΣ, Ἡ Πενταρχία τῶν Πατριαρχῶν καὶ τὸ ἅγιο μύρο	895
ΦΙΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ἡ θεία Λειτουργία τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου (Ἱστορικο-θεολογικὴ προσέγγιση)	917
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (ΣΑΒΒΑΤΟΣ), ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ, Ἡ ἀποδοχὴ τῆς Πατριαρχικῆς Ἐγκυκλίου τοῦ 1920 ἀπὸ τὶς Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες καὶ ἡ συμμετοχὴ τους στὴν Ἐπιτροπὴ «Πίστις καὶ Τάξις» τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν.....	941
VOULGARIS CHRISTOS, The nature and mission of the Church.....	953
ZARRAS KONSTANTINOS, Pantaenus, the “Sicilian bee”, and traces of an early Christian mystical tradition.....	961
ZEREFOS CHRISTOS et al., Manmade Climate Change and Pandemics	977
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ ΤΟΜΟΥ.....	987

Ένα έμμεσο κεκτημένο της Πατριαρχίας Βαρθολομαίου του Α΄

Η ανάδειξη της κανονικής και νομικής θέσης
του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το άρθρο 3
του ελληνικού Συντάγματος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Η έως τώρα τριακονταετής (1991-2021) Πατριαρχία Βαρθολομαίου του Α΄ (Αρχοντώνη) συμπύπτει, μεταξύ άλλων πολλών που συνέβησαν ή επιτεύχθηκαν σε οικουμενική κλίμακα, και με την ένταση, ενίοτε υπερ-ένταση της δημόσιας (πολιτικής και επιστημονικής) συζήτησης στην Ελλάδα ως προς τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και την εκ νέου «ανασκαφή» του κανονιστικού περιεχομένου του άρθρου 3 του Συντάγματος.

Ι. Μια σύντομη αναφορά στην αναθεωρητική, νομολογιακή και θεωρητική επεξεργασία του άρθρου 3 Σ. την περίοδο 1991- 2021

Κατά την περίοδο αυτή διεξήχθησαν άλλωστε τρεις διαδικασίες αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος που οδήγησαν στις αναθεωρήσεις του 2001, του 2008 και του 2019. Το άρθρο 3 ήταν αντικείμενο της πρώτης και της τρίτης από αυτές. Συνεπώς όλη αυτή την περίοδο, από το 1995, όταν υποβλήθηκαν για πρώτη φορά οι προτάσεις αναθεώρησης που οδήγησαν στην εκτεταμένη αναθεώρηση του 2001,

έως το 2019, δηλαδή επί σχεδόν 24 χρόνια, οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας και πιο συγκεκριμένα, το γράμμα και το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 3, ήταν ένα από τα ζητήματα έντονου και διαρκούς ενδιαφέροντος¹.

Η συζήτηση αυτή ήταν επί χρόνια εστιασμένη στο εννοιολογικό και κανονιστικό περιεχόμενο του όρου «επικρατούσα θρησκεία» και στο ερώτημα, αν αυτός ο συνταγματικός χαρακτηρισμός της θρησκείας της «Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» μπορεί να δικαιολογήσει αποκλίσεις από την κατοχυρωμένη στο άρθρο 13 του Συντάγματος, θρησκευτική ελευθερία (ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία της λατρείας) και ισότητα και την συνακόλουθη απαγόρευση διακρίσεων για θρησκευτικούς λόγους². Την ίδια πάντως περίοδο η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), εν πολλοίς σε ελληνικές υποθέσεις (δηλαδή σε δίκες που άνοιξαν με ατομικές προσφυγές κατά της Ελλάδας), προσδιόρισε με λεπτομερή τρόπο την έκταση της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας κατά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), ιδίως του άρθρου 9 της Σύμβασης και του άρθρου 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της (για το μάθημα των θρησκευτικών).³

Η ερμηνεία του άρθρου 13 Σ. (η παράγραφος 1 του οποίου ανήκει ρητά στον σκληρό πυρήνα των μη υποκειμένων σε αναθεώρηση διατάξεων σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 1 Σ.⁴) υπό το πρίσμα της ΕΣΔΑ και της νομολογίας του ΕΔΔΑ, προσέδωσε το ευρύτερο δυνατό κανονιστικό περιεχόμενο στη συνταγματική αυτή

1. Βλ. πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, *Συνταγματική αυτοσυνειδησία ή αναθεωρητικός οίστρος; Μετά και πριν από μία αναθεώρηση του Συντάγματος* (Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006), σελ. 55 επ. και 71 επ., και του ίδιου, *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος* (Πατάκης 2018), σελ. 421 επ. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι η προσέγγιση του Ιωάννη Σαρμά, *Σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας. Πώς μπορεί να αναθεωρηθεί συναινετικά το άρθρο 3 του Συντάγματος;* (Σάκκουλας 2019), ο ίδιος, «Η νομική και η θρησκευτική διάσταση της συζήτησης για την αναθεώρηση του άρθρου 3 του Συντάγματος», (2020) *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (ΤοΣ)* 1-2 (αφιέρωμα «Θρησκεία, Εκκλησία και Σύνταγμα», επιμ. Λίνα Παπαδοπούλου), σελ. 263 επ.

2. Αντί πολλών, βλ. την έγκυρη σύνοψη της συζήτησης που κάνουν οι Ι. Μ. Κονιδάρης και Γ. Ανδρουτσόπουλος, υπό το άρθρο 3 και υπό το άρθρο 13, σε: Φίλιππος Στυρόπουλος, Ξενοφών Κοντιάδης, Χαράλαμπος Ανθόπουλος και Γιώργος Γεραπετρίτης (επιμ), *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία* (Σάκκουλας 2017), σελ. 35 επ., 288 επ., όπου και πλήρης καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας.

3. Βλ. ενδεικτικά, Ιωάννης Ε. Καστανάς, «Η θρησκευτική ελευθερία στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-μεταξύ σεβασμού της ετερότητας και διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής» σε: *Αντιπελάργηση, Τιμητικός Τόμος Ι. Μ. Κονιδάρη* (Σάκκουλας 2018), σελ. 205 επ., Αφροδίτη-Κανέλλα Δημοπούλου, «Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της νομολογίας του ΕΔΔΑ» και Ιωσήφ Κτενίδης «Θρησκευτική ελευθερία και ίση μεταχείριση υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΕ» σε: Αφροδίτη-Κανέλλα Δημοπούλου (επιμ) *Θρησκευτική Ελευθερία. Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα* (Σάκκουλας 2019), σελ. 45 επ. και 11 επ. Η νομολογία του ΔΕΕ στο πεδίο της έννομης τάξης της ΕΕ ακολουθεί και συμπληρώνει τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία, Γιάννης Κτιστάκης, *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* (Αντ. Ν. Σάκκουλας 2004)

4. Βλ. πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975* (Παρατηρητής 1984), σελ. 72 επ., 105 επ., 178 επ.

διάταξη και την κατέστησε πυλώνα του φιλελεύθερου και δικαιοκρατικού χαρακτήρα του Συντάγματος. Αυτή όμως η ορθή και επιβεβλημένη (μέσω του διεθνούς δικαστικού ελέγχου που ασκεί το ΕΔΔΑ στις αποφάσεις των ελληνικών ανώτατων δικαστηρίων που αποφαινόνται για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας) προσέγγιση, εξ αποτελέσματος, περιόρισε στον υψηλότερο δυνατό βαθμό το κανονιστικό περιεχόμενο του όρου «επικρατούσα θρησκεία» στο άρθρο 3 Σ. Ανέδειξε το περιγραφικό καταρχήν περιεχόμενο του όρου που αποδίδει τη θρησκεία της μεγάλης πλειονότητας της ελληνικής κοινωνίας, αντιδιαστέλλοντας την έννοια της επικρατούσας θρησκείας από την έννοια της επίσημης ή κρατικής θρησκείας⁵.

Η νομολογία του ΣτΕ δεν παύει να επικαλείται την έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» ιδίως κατά τη νομολογιακή διαχείριση ζητημάτων σχετικών με τη διδασκαλία των θρησκευτικών στις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης⁶. Όμως όπου εξακολουθεί να παρατηρείται απόκλιση, έστω σε επίπεδο απόχρωσης, από τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, το ζήτημα άγεται ενώπιον του ΕΔΔΑ και επιλύεται με *ad hoc* απόφαση⁷.

Όπως συνεπώς και αν προσεγγίσει κάποιος το ζήτημα του άρθρου 3 Σ., θα διαπιστώσει ότι η συνδυαστική δικαστική ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 13 και 3 Σ., έχει εξ αποτελέσματος «ακυρώσει» το άρθρο 3 ως πιθανό αντίβαρο στο άρθρο 13, δηλαδή ως συνταγματική βάση που να δικαιολογεί περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας. Με την αιτιολογία αυτή έχω εδώ και πολλά χρόνια προτείνει τη σημειακή αναθεώρηση του άρθρου 3 με την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης που διαπιστώνει και επιβεβαιώνει το προφανές, ότι το άρθρο 3 δεν δικαιολογεί αποκλίσεις από το άρθρο 13, δηλαδή περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας⁸.

Τελικά, αυτή η σημειακή και επιβεβαιωτική ρητή τροποποίηση του άρθρου 3 Σ. δεν υιοθετήθηκε από την αναθεωρητική Βουλή του 2019⁹, χωρίς αυτό να σημαίνει

5. Βλ. πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας* (Παρατηρητής 2000) σελ. 23 επ., 91 επ., (ιδίως υποσ. 10), και σύνοψη της συζήτησης σε: Ι. Μ. Κονιδάκης και Γ. Ανδρουτσόπουλος, ό.π. (υποσ. 2), σελ. 35 επ.

6. Βλ. από την πολύ πρόσφατη βιβλιογραφία τις μελέτες: Γιώργος Σταυρόπουλος «Η θρησκευτική ελευθερία και η εκπαιδευτική της Διάσταση», Μιχάλης Πικραμένος «Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία», Κυριακή Τοπίδη «Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες Προκλήσεις», Εύη Ζαμπέτα «Ο χαρακτήρας του μαθήματος των θρησκευτικών: κοσμικός ή ομολογιακός;», Στέργιος Κοφίνης «Το μάθημα των θρησκευτικών ενώπιον του Δικαστή», Χαράλαμπος Κουρουνδής, «Θρησκευτική ελευθερία και δικαστική ιδεολογία: Οι περιπέτειες της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στο Συμβούλιο της Επικρατείας», Ελένη Ζερβογιάννη «Θρήσκευμα του παιδιού και γονική μέριμνα», Χαρά Καυκά, «Θρησκευτικά σύμβολα στις σχολικές αίθουσες με αφορμή την απόφαση 71/2019 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας» σε: *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (ΤοΣ)* 1-2/ 2020, σελ. 422 επ.

7. Οι δύο πρόσφατες ελληνικού ενδιαφέροντος αποφάσεις του ΕΔΔΑ για ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, Παπαγεωργίου κ.λπ. κατά Ελλάδος της 31.10.20219 (με σχόλιο Βιβής Χαδιού) και Σταυρόπουλος κ.λπ. κατά Ελλάδος της 25.6.2020 (με σχόλια Ζαχαρένιας Τυτοπούλου, Λυδίας Παπαγιαννοπούλου, Γιάννη Κατσούλη) δημοσιεύονται σε: *ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ (ΤοΣ)* 1-2/ 2020, σελ. 575 επ.

8. Ευάγγελος Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 1), 2006, σελ. 71 επ.

9. Είχε περιληφθεί στις προτάσεις αναθεώρησης που είχαν υποβάλει οι βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ στη Βουλή

εξ αντιδιαστολής ότι αμφισβητείται η νομολογιακή επεξεργασία του άρθρου 13 Σ. και των συναφών ρυθμίσεων της ΕΣΔΑ το προφανές συνολικό πόρισμα της οποίας είναι ταυτόσημο με την ερμηνευτική δήλωση που πρότεινα να προστεθεί ρητά προκειμένου να σηματοδοτηθεί το τέλος μιας παλαιότερης συζήτησης που είναι πλέον άνευ αντικειμένου.

II. Η ανάδειξη της σημασίας που έχει η συνταγματική περιγραφή της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος κατά το άρθρο 3 Σ.

Η εκτίμησή μου είναι ότι μετά από αυτές τις εξελίξεις το κέντρο βάρους της συζήτησης για το άρθρο 3 Σ. μετατοπίστηκε από τη δυνατότητα θεμελίωσης αποκλίσεων από το άρθρο 13 Σ. στη συνταγματικά εγγυημένη εκκλησιολογική και κανονική ταυτότητα της «Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος» (κατά τη διατύπωση του εδ. β' της παρ. 1 του άρθρου 3) και στη συνταγματική αναγνώριση της θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την κανονική και τη διεθνή έννομη τάξη.

Εφόσον όμως η προσοχή μας στρέφεται από την έννοια της «επικρατούσας θρησκείας» στο υπόλοιπο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 3 Σ., αναδεικνύεται ένα μείζον θεωρητικό και ερμηνευτικό ερώτημα: αν και υπό ποιες προϋποθέσεις το Σύνταγμα μπορεί να καταστήσει ρυθμιστικό του αντικείμενο, διευθετήσεις κανονικού δικαίου και ιδίως τις οριοθετήσεις των επιμέρους εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών της «Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» (κατά τη διατύπωση του εδ. α' της παρ. 1 του άρθρου 3 Σ.) που ισχύουν στην ελληνική επικράτεια και διασταυρώνονται με την ελληνική έννομη τάξη. Μπορεί αυτό να είναι μια επιλογή του συντακτικού νομοθέτη και μάλιστα του πρωτογενούς, όπως συνέβη το 1975, επειδή τα σχετικά ζητήματα ήταν αντικείμενο ρύθμισης προγενέστερων συνταγμάτων. Είναι προφανές ότι ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 θεώρησε ως αυτονόητη και δεδομένη την αρμοδιότητά του να ρυθμίσει με διατάξεις συνταγματικής περιωπής τα ίδια αυτά ζητήματα, εισάγοντας κρίσιμες διαφορές και αποχρώσεις σε σχέση με τις έως τότε ισχύουσες προβλέψεις τόσο του δικτατορικού συνταγματικού κειμένου του 1973, όσο και του Συντάγματος του 1952 που επανήλθε μεταβατικά σε ισχύ κατά το μεγαλύτερο μέρος του με την Καταστατική Συντακτική Πράξη της Κυβέρνησης «Εθνικής Ενότητας» έως τη ψήφιση του νέου «μεταπολιτευτικού» Συντάγματος¹⁰. Ex post και σύμφωνα με τις σημερινές αντιλήψεις για τον λεγόμενο πολυεπίπεδο

το Σεπτεμβρίου του 2015 η οποία διαπίστωσε την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος, αλλά η πλειοψηφία της Βουλής του 2019, που ενήργησε ως αναθεωρητική και συντέλεσε την αναθεώρηση, προτίμησε να αφήσει αλώβητη τη διατύπωση του άρθρου 3. Βλ. πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, (Νέα Έκδοση, Σάκουλας 2021), σελ. 77 επ.

10. Βλ. σχετικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 9), σελ. 55 επ.

συνταγματισμό, την πολλαπλότητα των έννομων τάξεων και την ανάγκη ερμηνευτικών προσαρμογών και «αλληλοπεριχωρήσεων» μεταξύ εθνικού Συντάγματος, ΕΣΔΑ και δικαίου της ΕΕ, είναι προφανές ότι οι συνταγματικές αυτές ρυθμίσεις πρέπει να εναρμονίζονται με το άρθρο 13 Σ. και την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας κατά το διεθνές δίκαιο και το δίκαιο της ΕΕ. Αυτό όμως το πλέγμα κανόνων (Σύνταγμα, ΕΣΔΑ, δίκαιο της ΕΕ και ιδίως ΧΘΔ) που διεκδικούν αυτοαναφορικά υπεροχή στο πεδίο τους, αφήνει στα κράτη, που έχουν πλέον καταστεί «κράτη μέλη» διεθνών οργανισμών και περιφερειακών ολοκληρώσεων, όπως η Ευρωπαϊκή, τη δυνατότητα να ρυθμίζουν παρόμοια ζητήματα που εντάσσονται μάλιστα στη λεγόμενη εθνική συνταγματική ταυτότητα και στο λεγόμενο margin of appreciation του κάθε «κράτους μέλους», εφόσον δεν τίθενται ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας, δηλαδή ζητήματα σχετικά με τις αξίες της ΕΕ αλλά και του Συμβουλίου της Ευρώπης, αξίες που συνδέονται με την προστασία της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹¹.

Στο άρθρο 3 Σ. περιλαμβάνεται μια εκτεταμένη δέσμη παρόμοιων ρυθμίσεων που αφορούν:

Πρώτον, την εκκλησιολογική υπόσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος «που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις» (άρθρο 3 παρ. 1 εδ. β΄).

Δεύτερον, την ειδικότερη κανονική υπόσταση της «Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος» σύμφωνα με τον Πατριαρχικό Τόμο της 29ης Ιουνίου του 1850 (άρθρο 3 παρ. 1 εδ. β΄)

Τρίτον, το ειδικότερο κανονικό καθεστώς των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών και της «Εκκλησίας της Ελλάδος» ως οντότητα που προκύπτει από τη σύνθεση της «Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος» και των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών, σύμφωνα με τη Συνοδική Πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1928 (άρθρο 3 παρ.1 εδ. β΄).

Τέταρτον, τα ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα που ισχύουν στην ελληνική επικράτεια (άρθρο 3 παρ. 2) , κοινό στοιχείο των οποίων είναι ότι δεν υπάγονται στην «Εκκλησία της Ελλάδος» αλλά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, δηλαδή το εκκλησιαστικό καθεστώς της Κρήτης (με τη μορφή ημιαυτόνομης εκκλησίας που

11. Για μια πρώτη σχετική προσέγγιση, βλ Ευάγγελος Βενιζέλος, ό.π. (υποσ. 9), σελ. 192 επ., 240 επ. (επιλογή βιβλιογραφίας για την έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας στις σελ. 205-6). Για την έννοια του margin of appreciation στη νομολογία του ΕΔΔΑ βλ ενδεικτικά την εισαγωγή του διευθυντή της έκδοσης, σε: Λίνο – Αλέξανδρο Σισιλιάνο (Διευθ), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)- Ερμηνεία κατ' άρθρο* (2^η έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2017), σελ. 1 επ.

διαθέτει τη δική της επαρχιακή σύνοδο) και της Δωδεκανήσου (με τη μορφή Μητροπόλεων του Οικουμενικού Θρόνου και της Πατριαρχικής Εξαρχίας Πάτμου)¹². Δεν περιλαμβάνεται εδώ το νομικό (όχι μόνο εκκλησιαστικό) καθεστώς του Αγίου Όρους που κατοχυρώνεται και ρυθμίζεται συνταγματικά στην ειδική (σε σχέση με το άρθρο 3) διάταξη του άρθρου 105 Σ¹³.

III. Επίκεντρο όλων των ρυθμίσεων του άρθρου 3 Σ. είναι το Οικουμενικό Πατριαρχείο

Από αυτή την ταξινόμηση της κανονιστικής του ύλης γίνεται προφανές ότι το άρθρο 3 Σ. καθιστά επίκεντρο της ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ αφενός μεν του Κράτους, αφετέρου δε των κανονικών εκφάνσεων της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο:

1. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος προσδιορίζεται συνταγματικά με εκκλησιολογικά κριτήρια, καθώς ορίζεται με κριτήριο την αναπόσπαστη δογματική της ενότητα με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και συμπληρωματικά με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία, που όμως είναι «ομόδοξη» επειδή είναι και αυτή ενωμένη δογματικά με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η δογματική ενότητα με τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία ενισχύεται και από την παρ. 3 του άρθρου 3 Σ. που προβλέπει ότι: «Το κείμενο της Αγίας Γραφής τηρείται αναλλοίωτο. Η επίσημη μετάφρασή του σε άλλο γλωσσικό τύπο απαγορεύεται χωρίς την έγκριση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδας και της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη». Μια τέτοια συνταγματική παρέμβαση σε κατεξοχήν θεολογικό ζήτημα, εξηγείται από την παράδοση που έχει δημιουργήσει η επαναλαμβανόμενη σχετική διατύπωση των προγενέστερων ελληνικών συνταγμάτων, δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως απόκλιση από την κατά το άρθρο 13 παρ. 1 Σ. προστασία της θρησκευτικής συνείδησης οποιουδήποτε προσώπου ή οποιασδήποτε συλλογικής οντότητας, συνιστά όμως συμπληρωματικό όρο του ορισμού της ταυτότητας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας σε αναφορά προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την παρ. 1 του άρθρου 3¹⁴.

12. Οι πιο πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις περιλαμβάνονται στον ν. 4301/2014 (Α' 223) όπως τροποποιήθηκε και ισχύει (άρθρα 19 και 20 για την Εκκλησία της Κρήτης και άρθρα 21 και 22 για τις Ιερές Μητροπόλεις Δωδεκανήσου και την Πατριαρχική Εξαρχία Πάτμου).

13. Βλ. σύνοψη των σχετικών νομικών ζητημάτων από Ι. Μ. Κονιδάρη και Γ. Ανδρουτσόπουλο, υπό το άρθρο 105, ό.π. (υποσ. 2), σελ. 1705 επ. (όπου και καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφία). Επίσης, Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, *Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά Καθεστώτα στην Ελληνική Επικράτεια* (2η έκδ., Σάκκουλας 2017), σελ. 153 επ.

14. Βλ. πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, «Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως συνταγματικά ρυθμισμένες- Η συνταγματική θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου», (2017) *Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, Έτος ΙΕ', Τεύχος 2, σελ. 13 επ. (= του ίδιου, 2018 (ό.π., υποσ. 1), σελ. 438 επ.), και του ίδιου, «Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το Ελληνικό Σύνταγμα», (2018) *Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, Έτος ΙΣΤ', Τεύχος 2, σελ. 31 επ. Η παρούσα μελέτη

2. Η «Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος» προσδιορίζεται συνταγματικά σύμφωνα με το Πατριαρχικό Τόμο της 29ης Ιουνίου 1850, δηλαδή κατά την κανονική τάξη, και όχι με βάση προγενέστερες ή μεταγενέστερες πολιτειακές πράξεις, παρότι η πρωτοβουλία για την ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας το 1833 ήταν πολιτειακή και πολιτειακοκρατική¹⁵.
3. Το κανονικό καθεστώς των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών και η οντότητα που προκύπτει (η «Εκκλησία της Ελλάδος») από την ανάθεση της διοίκησής τους επιτροπικώς στην «Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος», προσδιορίζονται συνταγματικά, κατά την κανονική τάξη, σύμφωνα με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1928 και όχι από τον προγενέστερο αρχικό κρατικό νόμο του 1928 ή από μεταγενέστερες πολιτειακές πράξεις οποιασδήποτε νομικής μορφής¹⁶.
4. Τα ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα της Κρήτης και της Δωδεκανήσου αναγνωρίζονται συνταγματικά με εξαιρετικά ελλειπτικό τρόπο που επιφυλάσσεται υπέρ του κανονικού καθεστώτος που έχει διαμορφωθεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και υπέρ του νόμου που οφείλει πάντως να σέβεται την κανονική τάξη¹⁷.

IV. Το άρθρο 3 Σ. εγκαθιδρύει δύο διαφορετικά συστήματα σχέσεων κράτους και Εκκλησίας

Το άρθρο 3 Σ. «συνομιλεί» συνεπώς πρωτίστως με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και εγκαθιδρύει, όπως σταθερά υποστηρίζω¹⁸, δύο διαφορετικά συστήματα σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας:

συμπληρώνει τις παραπάνω. Από τη σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη μελέτη του τότε Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Βαρθολομαίου Αρχοντόνη (νυν Οικουμενικού Πατριάρχου), «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εν τω Συντάγματι της Ελλάδος και εν τω Καταστατικώ Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδας» σε: *Μνήμη Μητροπολίτου Ίκονίου Ιακώβου*, (Εστία Θεολόγων Χάλκης, 1984), σελ. 391 επ.

15. Βλ από την πολύ πρόσφατη βιβλιογραφία, Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, «Η χαραυγή του εθνοφυλετισμού και οι στρεβλώσεις της ελλαδικής αυτοκεφαλίας (1821-2021)», (2021) *Νομοκανονικά, Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου*, Τεύχος 1, σελ. 11 επ. Η αρχική μορφή του κειμένου της μελέτης είναι ομότιπλη ομιλία στο συνέδριο του «Κύκλου Ιδεών» με θέμα «Εργαστήριο η Ελλάς» (2-4/11/2020) και περιλαμβάνεται στα πρακτικά που εκδόθηκαν: Ευάγγελος Βενιζέλος, Κώστας Κωστής, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Εργαστήριο η Ελλάς. Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας* (Επίκεντρο 2021), σελ. 162 επ.

16. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη μελέτη του Μητροπολίτη Σεβαστείας (νυν Μητροπολίτη Γέροντος Πριγκιπονησών) Δημητρίου Κ. Κομματά, *Η Πατριαρχική Και Συνοδική Πράξις Του 1928 παρακωλυομένη τοις όροις* (2006) που καλύπτει τα σχετικά με την προετοιμασία και εφαρμογή της πράξης την περίοδο 1927-2006. Στο ζήτημα της χρονικής αλληλουχίας μεταξύ έκδοσης της πράξης και του σχετικού νόμου της Ελληνικής Πολιτείας (ν. 3615/1928) που προηγήθηκε της πράξης επέμενε πάντα στη διδασκαλία και στις μελέτες του ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Βαβούσκος που τόνιζε την υπεροχή της Πράξης όπου υπήρχαν αποκλίσεις σε σχέση με τον νόμο, βλ ενδεικτικά, *Η νομοκανονική υπόσταση των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών*, (2η έκδ. 1973).

17. Βλ. τώρα πλέον Ιωάννη Μ. Κονιδάρη, 2017, ό.π. (υποσ. 13).

18. Βλ. ό.π. υποσ. 1, 5 και 14.

Α. Ένα σύστημα ομοταξίας που διέπει τη σχέση του Κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο το οποίο γίνεται αποδεκτό κατά το Σύνταγμα ως το εκκλησιολογικώς και κανονικώς υφιστάμενο σημείο αναφοράς της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του οποίου τις μονομερείς πράξεις αποδέχεται ως νομικώς ισχυρές χωρίς αυτό να είναι νομικό πρόσωπο της ελληνικής έννομης τάξης. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο που κινείται στο πεδίο του κανονικού δικαίου, διασταυρώνεται με την ελληνική έννομη τάξη και οι πράξεις του αναγνωρίζονται συνταγματικώς από αυτήν ως κατισχύουσες, επειδή θεωρείται, όχι ρητά αλλά σαφώς, υποκείμενο του διεθνούς δικαίου, νομικό πρόσωπο του δημοσίου διεθνούς δικαίου.

Το ίδιο σύστημα ομοταξίας προβλέπεται στο άρθρο 105 παρ. 3 Σ., σύμφωνα με το οποίο ο Καταστατικός Χάρτης του Αγίου Όρους επικυρώνεται από τη Βουλή (ως νομοθετικό όργανο, ως όργανο που ψηφίζει τους τυπικούς νόμους) και το Οικουμενικό Πατριαρχείο που μετέχει κατά τον τρόπο αυτό σε μια ιδιόρρυθμη δικαιοπαγωγική διαδικασία χωρίς προφανώς να είναι νομικό πρόσωπο της ελληνικής έννομης τάξης και πολύ περισσότερο συνταγματικώς προβλεπόμενο όργανο του κράτους. Συμπράττει σε μια πράξη (επικύρωση Καταστατικού Χάρτη) που προβλέπεται από το Σύνταγμα και όχι από την κανονική τάξη της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Η άμεση πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί του Αγίου Όρους (επίσκοπος του οποίου είναι ο ίδιος ο Οικουμενικός Πατριάρχης) κατά την κανονική τάξη, αναγνωρίζεται άλλωστε από το Σύνταγμα στην παράγραφο 1 του άρθρου 105. Το ελληνικό κράτος συμπράττει με μια διεθνή οντότητα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που κινούμενο στο πεδίο του κανονικού δικαίου διασταυρώνεται με πολλές εθνικές έννομες τάξεις. Εκκινεί συνεπώς από το πεδίο του κανονικού δικαίου και εισέρχεται στο πεδίο των «θύραθεν» έννομων τάξεων, της εθνικής, της διεθνούς και της ενωσιακής. Ένα από τα σημεία εισόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο δεύτερο αυτό πεδίο είναι το άρθρο 3 (και το άρθρο 105 Σ.).

Β. Αντιθέτως, το σύστημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας της Ελλάδος είναι ένα σύστημα «συνταγματικά και στη συνέχεια νομοθετικά ρυθμισμένων σχέσεων» στο πεδίο της εθνικής έννομης τάξης καθώς η Εκκλησία της Ελλάδος είναι νομικά οντότητά της. Πάντα βεβαίως εντός των ορίων του άρθρου 13 και των συναφών διατάξεων της ΕΣΔΑ, του διεθνούς δικαίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του δικαίου της ΕΕ καθώς και η Εκκλησία της Ελλάδος είναι πρωτίστως υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω φρονώ ότι πρέπει να επανεξεταστεί και η νομολογία του ΣτΕ για θέματα σχετικά με το εύρος της συνταγματικής προστασίας των ιερών κανόνων και το εύρος της συνταγματικής κατοχύρωσης της Πράξης του 1928¹⁹. Τα

19. Για την καμπύλη που διέγραφε η σχετική νομολογία, βλ. Ι. Μ. Κονιδάρης και Γεώργιος Ανδρουτσό-

κριτήρια πρέπει να είναι, κατά τη γνώμη μου, δύο: η κανονική υπέροχη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η θρησκευτική ελευθερία της Ορθόδοξης Εκκλησίας υπό όλες τις νομικές της εκφάνσεις καθώς αυτές δεν παύουν να υπάγονται στο άρθρο 13 και τις συναφείς διεθνείς και ενωσιακές ρυθμίσεις. Το άρθρο 3 δεν μπορεί να ερμηνεύεται έτσι ώστε να μειώνει την προστασία της θρησκευτικής τους ελευθερίας. Όταν όμως τίθενται εκκλησιολογικά και κανονικά ζητήματα, αυτά συνταγματικώς αντιμετωπίζονται με βάση την αρχή της εκκλησιολογικής αναφοράς προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και της κανονικής υπεροχής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο λειτουργεί, κατά τον τρόπο αυτό, και ως διεθνής εγγυητής της θρησκευτικής ελευθερίας της Εκκλησίας της Ελλάδος λόγω της σχέσης ομοταξίας που κατά το Σύνταγμα συνδέει την Ελληνική Δημοκρατία με αυτό ως νομικό πρόσωπο του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου.

Με την αλληλουχία αυτή το «ταπεινό Φανάρι» δεν εγκλωβίζεται στα στενά όρια της τουρκικής έννομης τάξης αλλά αναδεικνύει τον Οικουμενικό του χαρακτήρα εκκλησιολογικά και κανονικά. Αυτό αναγνωρίζει και εγγυάται, μέσα στην εμβέλεια της δικής του νομικής υπεροχής, το ελληνικό Σύνταγμα.

V. Τα τριάντα χρόνια της έως τώρα Πατριαρχίας Βαρθολομαίου ήταν κρίσιμα για την ερμηνευτική «ανασκαφή» του άρθρου 3 Σ.

Τα τριάντα χρόνια της έως τώρα Πατριαρχίας Βαρθολομαίου ήταν πολύ κρίσιμα για την ανάδειξη αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης του άρθρου 3 του Ελληνικού Συντάγματος. Πρόκειται για τριάντα χρόνια που παρά τις πολιτικές εντάσεις και τα μεγάλα προβλήματα (από οικονομικά μέχρι υγειονομικά) εδραίωσαν τη συνταγματική συναίνεση. Οι διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος που διεξήχθησαν τα τριάντα αυτά χρόνια περιείχαν οξείες συγκρούσεις, πολιτικές και θεσμικές, ανέδειξαν όμως την ομόθυμη αποδοχή του Συντάγματος και διεύρυναν την πολιτική βάση της νομιμοποίησής του²⁰.

Σε όλες τις συζητήσεις που διεξήχθησαν στην Ελλάδα για το άρθρο 3 Σ. την περίοδο αυτή, η στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν από σιωπηλή έως ιδιαίτερα διακριτική²¹. Η εκκλησιολογική και ιστορική αυτοσυνειδησία του Οικουμε-

πουλος, ό.π. (υποσ. 2) και Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου* (3^η έκδ. Σάκκουλας 2016), σελ. 101 επ.

20. Βλ πιο αναλυτικά, Ευάγγελος Βενιζέλος, «Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009-2019», (2019) *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* (ΕφΔΔ) τεύχος 6, σελ. 682 επ.

21. Ενδεικτική είναι η ανακοίνωση της Αρχιεραρχίας της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού

νικού Πατριαρχείου του επιτρέπει να προτάσσει την ανάγκη τήρησης της κανονικής τάξης χωρίς να χρειάζονται πρόσθετα νομικά, έστω συνταγματικά, επιχειρήματα που κινούνται στο επίπεδο μιας εθνικής έννομης τάξης.

Πάντως ακόμη και όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο χρειάστηκε να προσφύγει ενώπιον της ελληνικής Δικαιοσύνης, ο χαρακτήρας του ως νομικού προσώπου του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου αναγνωρίστηκε ως αυτονόπος²². Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, από την άλλη πλευρά, έχει πλήρη συνείδηση της εκκλησιαστικής του δικαιοδοσίας εντός της ελληνικής επικράτειας και της ελληνικής έννομης τάξης και στο πλαίσιο της μέριμνας που οφείλει να έχει για τη νομική υπόσταση και τη λειτουργία της Εκκλησίας της Κρήτης, των Μητροπόλεων της Δωδεκανήσου και της Εξαρχίας Πάτμου, για το Άγιο Όρος και για την κανονική θέση των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών.

Το υψηλό πνευματικό κύρος, η αναγνώριση από αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων και από διεθνείς οργανισμούς και η επιβλητική προσωπικότητα του Πατριάρχη Βαρθολομαίου, η εντυπωσιακή άνεσή του στις διεθνείς δραστηριότητες, η αίσθηση της βαθιάς σχέσης με την Ιστορία και την κανονική τάξη που προσωποποιεί ο Οικουμενικός Πατριάρχης, το ιδιαίτερο ύφος που αποπνέει το Φανάρι, η εντυπωσιακή σύζευξη μαρτυρικής ταπεινώσης και οικουμενικής λάμψης, «πολλαπλασιάζει» στην πράξη τις συνταγματικές εγγυήσεις με τις οποίες περιβάλλεται το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ελληνική έννομη τάξη. Η εγκυρότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως συνομιλητή της ελληνικής πολιτείας και ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο αυτό πάντα εκφράζεται «μετά διακρίσεως», φέρνουν με μεγαλύτερη ευκολία στην επιφάνεια τη βαθιά ιστορική σχέση που έχει το Σύνταγμα ως νομική σύλληψη με το κανονικό δίκαιο που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης βασικών κρατικών και ιδίως συνταγματικών θεσμών²³.

Πατριαρχείου, της 20^{ης} Δεκεμβρίου 2018, μετά την επίσκεψη συνοδικής αντιπροσωπείας της ημιαυτόνομης Εκκλησίας της Κρήτης στον Οικουμενικό Πατριάρχη. Αντικείμενο των διαβουλεύσεων ήταν η προταθείσα τότε αναθεώρηση των άρθρων 3 και 21 του ελληνικού Συντάγματος. Η ανακοίνωση εκφράζει ανησυχίες για το ενδεχόμενο αποδυνάμωσης της θεσμικής θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως Νομικού Προσώπου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου. Ως προς το ζήτημα της τότε συζητούμενης (μετά από σχετική συνάντηση του τότε Πρωθυπουργού με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος) μεταβολή του υπηρεσιακού και εργασιακού καθεστώτος των κληρικών και των λαϊκών εκκλησιαστικών υπαλλήλων, το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιμένει στην ανάγκη παραμονής όλων στην αρμοδιότητα της ενιαίας αρχής πληρωμών και την μη μεταβολή του υφιστάμενου «θεσμικού εργασιακού πλαισίου».

22. Η ΣτΕ (Δ' Τμ.) 1998/2018 μνημονεύει ως διάδικο το Οικουμενικό Πατριαρχείο, χαρακτηρίζοντάς το ρητά ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου. Από τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Μαλαματί Βαλάκου-Θεοδωρούδη, *Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας*, (Σάκκουλας 2001), ιδίως σελ. 135 επ., 267 επ., 307 επ., Γεώργιος Ιατρού, *Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην εκκλησιαστική, την ελληνική και τη διεθνή έννομη τάξη*, (Αντ. Ν. Σάκκουλα 2011), ιδίως σελ. 535 επ.

23. Βλ χαρακτηριστικά, Laurent Fonbaustier, «Modèles ecclésiologiques et naissance du droit constitutionnel. Premières vues», (1996) *Droits* vol. 14, σελ. 145 επ.

VI. Οι μεγάλες συγκρούσεις της περιόδου 1991–2021 και το άρθρο 3 Σ.

Οι μεγάλες συγκρούσεις της τριακονταετούς περιόδου 1991-2021 δεν ήταν, ως προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συγκρούσεις με την ελληνική πολιτεία. Οι συγκρούσεις για τη μοναστηριακή περιουσία, για την αναγραφή του θρησκευάματος στις ταυτότητες, ακόμη και για τα περιοριστικά μέτρα ως προς τη συμμετοχή των πιστών στη λατρεία λόγω πανδημίας, δεν είχαν ως πόλο αντίθετο προς την πολιτεία το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά την Εκκλησία της Ελλάδος.

Υπήρξαν όμως την περίοδο αυτή συγκρούσεις στο πεδίο της κανονικής τάξης μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος κυρίως ως προς το ιδιαίτερο κανονικό καθεστώς των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών και την ερμηνεία και εφαρμογή της Συνοδικής Πράξης του 1928²⁴. Η πιο έντονη και ανοικτή σύγκρουση, αυτή της περιόδου 2003-2004 έληξε με τη δήλωση αποδοχής και σεβασμού της Πράξης του 1928 από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος²⁵, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εξαφανίστηκαν τα σημεία τριβής που νομικά είναι κατά βάση προβλήματα ερμηνευτικής σύγκρουσης μεταξύ του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος που είναι νόμος του κράτους και της Πράξης του 1928 που είναι ο συνταγματικά κατοχυρωμένος κανονικός αλλά και νομικός κανόνας αναφοράς για το καθεστώς των Νέων Χωρών.

Τέτοιου είδους συγκρούσεις δεν επιλύονται δικαστικά παρά το γεγονός πώς επιμέρους ζητήματα (όπως το μεταθετό, η εκλογή βοηθών επισκόπων, η διαμόρφωση του καταλόγου των προς αρχιερατεία εκλογίμων) μπορεί να αχθούν σε δικαστική κρίση ενώπιον του ΣτΕ²⁶. Το συνολικό όμως ζήτημα της κανονικής και γενικότερα της εκκλησιολογικής σχέσης της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αντιμετωπίζεται μόνο μέσω της αίσθησης της αναφοράς προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο που επιβάλλει συνταγματικά ως πολιτειακό κανόνα το άρθρο 3 Σ.

Το ουκρανικό αυτοκέφαλο²⁷ είναι ένα ενδιαφέρον δείγμα του τρόπου με τον

24. Βλ. την αναλυτική παρουσίαση του Γεώργιου Ιατρού, ό.π. (υποσ. 23) σελ. 359 επ., ιδίως 402 επ.

25. Βλ. και Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, «Ο Τόμος (1850), η Πράξη (1928) και το Σύνταγμα», εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ της Κυριακής (Αθήνα, 27.7.2008, 31.8.2008, 14.9.2008).

26. Βλ. Δημήτρης Γ. Κρεμπενιός, *Η νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας επί εκκλησιαστικών ζητημάτων υπό το ισχύον Σύνταγμα* (Σάκκουλας 2018), ιδίως σελ. 51 επ., 62 επ., 137 επ., 146 επ.

27. Πιο αναλυτική παρουσίαση των απόψεών μου βλ. σε Ευάγγελος Βενιζέλος, «Ουκρανικό Αυτοκέφαλο: Η Ιστορία, τα γεγονότα και οι Προεκτάσεις τους» (evenizelos.gr 22.11.2018), <https://evenizelos.gr/speeches/conferences-events/423-conferencespeech2018/5902-ev-venizelos-oukraniko-aftokefalo-i-istoria-ta-gegonota-kai-oi-proektaseis-tous.html>. Η αρχική μορφή του κειμένου είναι: Ομιλία Ευ. Βενιζέλου στην ομότιπλη συζήτηση που διοργάνωσε στις 22 Νοεμβρίου 2018 ο Οργανισμός Ανάδειξης Ελληνικού και Ορθόδοξου Πολιτισμού “ΑΕΝΑΟΣ” μαζί με το orthodoxia.info. Στη συζήτηση έλαβαν μέρος επίσης ο Θεοφιλέστατος Επίσκοπος Χριστουπόλεως (νυν Αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας) Μακάριος και ο Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμ. Θεολογίας ΑΠΘ στον τομέα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Ηλίας Ευαγγέλου. Τη συζήτηση συντόνισε ο

οποίο διαμορφώνεται η εκκλησιολογική, κανονική και συνταγματική σχέση μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος ο Β΄ και η Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας χειρίστηκαν το ζήτημα αυτό και διαμόρφωσαν τη θέση της Εκκλησίας της Ελλάδος σε αρμονία όχι μόνο με την κανονική τάξη αλλά και με το εδάφιο β΄ της παρ. 1 του άρθρου 3 που θεωρεί, όπως είδαμε, στοιχείο του συνταγματικού προσδιορισμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος τη δογματική ενότητα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και κάθε άλλη ομόδοξη εκκλησία που είναι επίσης δογματικά ενωμένη με τη Μεγάλη Εκκλησία του Χριστού. Συνεπώς τα δίπτυχα που μνημονεύει ο Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν μπορεί να είναι διαφορετικά από τα δίπτυχα που κατά τη λειτουργική και κανονική τάξη μνημονεύει ο Οικουμενικός Πατριάρχης.

VII. Το βάρος της Ιστορίας και η ετερογονία των σκοπών της συνταγματικής ρύθμισης των σχέσεων Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος

Οι κανονικοί δικαίου περιορισμοί που συνοδεύουν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος, κατ' ακριβολογία το αυτοκέφαλο της «Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος» που παραχωρήθηκε με τον Τόμο του 1850, στην οποία ανατέθηκε επιτροπικώς η διοίκηση των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών με την Πράξη του 1928 και έχει κατά τον τρόπο αυτό συγκροτηθεί η Εκκλησία της Ελλάδος, έχουν γίνει αποδεκτοί όχι μόνο από την ίδια την Εκκλησία της Ελλάδος ως γενετικό στοιχείο της κανονικής της συγκρότησης, αλλά και από το κράτος με ρυθμίσεις συνταγματικής περιωπής. Το ζήτημα ρυθμίζεται σε συνταγματικό επίπεδο, γιατί στο επίπεδο αυτό είχε ρυθμιστεί με το άρθρο 2 του Συντάγματος του 1844 η μονομερής και πολιτειοκρατική κήρυξη καθεστώτος αυτοκεφαλίας ήδη από το 1833. Από το Σύνταγμα συνεπώς του 1864 που έπεται του Τόμου του 1850 έως και το ισχύον Σύνταγμα του 1975 εξακολουθεί να ρυθμίζεται συνταγματικά το ζήτημα αυτό. Με το ισχύον Σύνταγμα του 1975 να περιέχει την κανονικά πληρέστερη και ως εκ τούτου φιλικότερη προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο ρύθμιση, μετά την εμπειρία της δικτατορίας του 1967 που επιχείρησε να αγνοήσει την κανονική τάξη και τους όρους της Συνοδικής Πράξης του 1928. Η ισχύουσα συνεπώς συνταγματική ρύθμιση ενσωματώνει την ιστορική εμπειρία και καθιστά συνταγματικού χαρακτήρα απόφαση που βρίσκεται στα θεμέλια της Μεταπολίτευσης του 1974, το σεβασμό της κανονικής τάξης και άρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου²⁸. Αυτό το κανονιστικό πλαίσιο

δημοσιογράφος Ανδρέας Λουδάρος.

28. Βλ υποσ. 14.

είναι κατά το άρθρο 3 αναπόσπαστο στοιχείο του χαρακτηρισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος ως Εκκλησίας της «επικρατούσας θρησκείας» με το εννοιολογικό περιεχόμενο που έχει προσλάβει ο όρος αυτός σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν παραπάνω. Η ιδιότητα όμως αυτή (της Εκκλησίας ως επικρατούσας θρησκείας) ισχύει και για τις εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ελληνική επικράτεια.

Περιττεύει να σημειωθεί ότι οποιαδήποτε θρησκευτική οντότητα, προφανώς και η Εκκλησία της Ελλάδος, ανεξαρτήτως του νομοθετικού χαρακτηρισμού της στην ελληνική έννομη τάξη, είναι υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας κατά το άρθρο 13 Σ. και τις συναφείς διατάξεις της ΕΣΔΑ και γενικότερα του Διεθνούς Δικαίου και του Δικαίου της ΕΕ. Όμως ειδικώς η Εκκλησία της Ελλάδος, αν επιπλέον της προστασίας της θρησκευτικής της ελευθερίας και ισότητας θέλει να διατηρήσει τον χαρακτήρα της ως Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας κατά το άρθρο 3 Σ., πρέπει να σέβεται τις κανονικές προϋποθέσεις που το άρθρο 3 Σ. έχει καταστήσει και συνταγματικές. Μέσω συνεπώς μιας ενδιαφέρουσας ιστορικά ετερογονίας των σκοπών η συνταγματική ρύθμιση της αυτοκεφαλίας από πολιτειακή επέμβαση εναντίον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έχει μετατραπεί σε συνταγματική εγγύηση της κανονικής θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Και το Οικουμενικό Πατριαρχείο από τη θέση του άλλου πόλου στην κανονική ρήξη που προκάλεσε η μονομερής ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της κατ' Ελλάδα Εκκλησίας, έχει καταστεί κανονικός εγγυητής της ιδιαίτερης συνταγματικής θέσης της Εκκλησίας της Ελλάδος για όση σημασία αυτό εξακολουθεί να έχει και κάθε συνταγματική ρύθμιση έχει τη σημασία της.

VIII. Οι μεγάλες πρωτοβουλίες της Πατριαρχίας Βαρθολομαίου και το άρθρο 3 Σ.

Η σθεναρή υπεράσπιση της κανονικής τάξης και των κανονικών δικαιωμάτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου που είναι μια από τις βασικές γραμμές της έως τώρα τριακονταετούς Πατριαρχίας του Βαρθολομαίου του Α΄ συμπίπτει συνεπώς με την περίοδο της επιμονής αναθεωρητικής δοκιμασίας και της ενδελεχούς νομολογιακής και θεωρητικής επεξεργασίας, των άρθρων 3 και 13 του ελληνικού Συντάγματος. Ένα από τα βασικά αποτελέσματα αυτής της μακράς και πολυεπίπεδης διεργασίας είναι η ανάδειξη της θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως θεσμού του Διεθνούς Δικαίου που η Ελληνική Δημοκρατία αντιμετωπίζει ως ομολογό της στο πλαίσιο ενός συστήματος ομοταξίας που διέπει τις σχέσεις τους. Αλλά και η ανάδειξη της θέσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως σημείου αναφοράς για την ερμηνεία και την εφαρμογή του άρθρου 3 Σ.

Μπορεί αυτό που μόλις σημειώθηκε σε σχέση με το άρθρο 3 Σ. να μη ήταν διακηρυγμένος στόχος ή μεγάλη οικουμενική πρωτοβουλία της έως τώρα Πατριαρχίας του Βαρθολομαίου του Α΄, ανάλογη με την ανάδειξη της προστασίας του περιβάλλοντος ως υποχρέωση του ανθρώπου έναντι του Θεού ή με τη σύγκληση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης. Είναι όμως συνυφασμένη με την προάσπιση της κανονικής θέσης και των κανονικών δικαίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δηλαδή με την ίδια την κανονική του υπόσταση σε οικουμενικό επίπεδο που ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος θεωρεί θεμέλιο της διακονίας του.

Υπό την έννοια αυτή η ανάδειξη και υπεράσπιση της θέσης της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας είμαι βέβαιος ότι δεν εκλαμβάνεται από την Εκκλησία της Ελλάδας ως περιορισμός αλλά ως προνόμιο μιας ιδιαίτερης σχέσης που έχει με αυτή του τη Θυγατέρα και Αδελφή Εκκλησία το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η συνταγματική αποσαφήνιση του πλαισίου των σχέσεών τους δεν πρέπει συνεπώς να εκλαμβάνεται ως πολιτειακός βολονταρισμός ή ως αναθεωρητική αδράνεια ή ως συντακτική τυχαιότητα, αλλά ως ένδειξη της ιστορικής μνήμης που ενσωματώνει το Σύνταγμα στο άρθρο 3 Σ., η οποία οριοθετείται προφανώς από τη θρησκευτική ελευθερία και ισότητα, αλλά διεκδικεί μια υπολανθάνουσα διεθνοπολιτική διορατικότητα σε σχέση με την ευρύτητα και τη βαρύτητα του ρόλου του Οικουμενικού Θρόνου.

